

<http://ds.fox1.cz/?module=ad&arid=12>

Jazyk znakový - jazyk přirozený (Petra Bímová)

Datum publikování: 16.2.2004

Bibliografie: ČDS 10, 2002, č. 2 a 3, s. 100 - 103.

Abstrakt

Článek obhájí znakový jazyk jakožto lingvistický systém, který má základní vlastnosti přirozeného jazyka (dvojitá artikulace, systémovost, znakovost, produktivnost, svébytnost, historický rozměr) - je tedy třeba tento status znakového jazyka akceptovat.

Petra Bímová: JAZYK ZNAKOVÝ – JAZYK PŘIROZENÝ

Informace, že znakový jazyk je jazyk, a to jazyk přirozený, byla jednou z prvních informací, kterých se mi na počátku studia Češtiny v komunikaci neslyšících dostalo. Jak jsem si záhy uvědomila, přijetí tohoto faktu se stalo základní podmínkou pro veškerou mou následující činnost v dané oblasti. Kdybych znakový jazyk považovala za jakousi soustavu nahodilých gest bez gramatiky, jak se ostatně ještě dnes v ?odborných? kruzích nezřídka děje, nikdy bych patřičně nedocenila jeho mimořádné vyjadřovací schopnosti, výrazové bohatství a lehkost, s jakou překonává bariéry mezi lidmi, nikdy bych nepronikla do fascinujícího světa Neslyšících.

Zatímco v USA, kde existuje tradice výzkumu (amerického) znakového jazyka od roku 1960, se lingvisté zabývají detailní analýzou gramatických významů, jež jsou v americkém znakovém jazyce neseny např. pohyby obočí, u nás stále ještě zápasíme o status českého znakového jazyka jakožto jazyka. I když legislativně byl český znakový jazyk (ČZJ) za jazyk uznán Zákonem o znakové řeči a změně dalších zákonů č. 155/1998 Sb., v praxi se ukazuje, že naprostá většina slyšící populace volně zaměňuje ČZJ s pantomimou nebo ho považuje za vizualizovanou formu češtiny, neboli řečeno lingvistickou terminologií - ztotožňuje český znakový jazyk se znakovanou češtinou. V pozadí obou názorů stojí přesvědčení (ať už vědomé, či nevědomé), že znakový jazyk není přirozený a plnohodnotný komunikační systém. Výsledky dlouholetých zahraničních výzkumů (a konečně i výsledky výzkumu našeho, byť zahájeného teprve v roce 1993) však ukazují pravý opak - znakový jazyk se v jejich světle jeví jako skutečný jazyk se všemi základními jazykovými atributy. Uvedme si tedy nyní některé skutečnosti, které nám dovolují tvrdit, že znakový jazyk JE jazyk.

První lingvistická analýza znakového jazyka pochází z pera Američana Williama C. Stokoeho, který v roce 1960 publikoval svou práci Sign Language Structure. Jedním z jeho zásadních počinů, které odstartovaly lingvistické otázky kolem znakových jazyků, bylo odlišení gesta a znaku. Stokoe ukázal, že na rozdíl od gesta lze znak analyzovat na menší jednotky - komponenty znaku. V jeho koncepci se každý znak skládá ze tří simultánně vystupujících komponentů: umístění v prostoru (TAB), tvaru ruky (DEZ) a pohybu ruky v prostoru (SIG). V každém konkrétním znakovém jazyce jsou tyto komponenty realizovány kvalitativně vymezeným a kvantitativně omezeným souborem prvků, který je srovnatelný se souborem fonémů v mluvených jazycích. Možnost rozložit nejmenší jednotky znakového jazyka nesoucí význam (tj. znaky) na jednotky nižšího řádu, které význam nenesou, ale jsou schopny jej rozlišit (tj. komponenty znaku), znamená existenci DVOJÍ ARTIKULACE

ve znakovém jazyce, a tedy fakt, že znakový jazyk má jeden z hlavních rysů přirozeného jazyka, definovaných již na počátku 20. století Ferdinandem de Saussurem.

Dalším rysem přirozeného jazyka je SYSTÉMOVOST. Jazyk má povahu systému, čili souboru diskrétních jednotek a vztahů mezi nimi. Jazykovému systému se připisují tři základní vlastnosti: hierarchičnost, anizotropie jazykových jednotek a linearita. Hierarchičnost znakového jazyka prokázal Stokoe ?objevením? fonologické roviny znakového jazyka (viz výše). Anizotropie je obecná vlastnost podmíněná způsobem lidského vnímání, kterou mají vesměs všechny systémy vytvářené člověkem, není tedy důvod upírat ji právě znakovému jazyku. Jiná je situace u linearity. Lineární řazení prvků, jejichž pořadí je v jednotlivých řetězcích závazné, je typické pro mluvený jazyk, nikoliv však pro jazyk znakový, který své jednotky uspořádává primárně simultánně. Je to dáno povahou jazyků. Zatímco znakový jazyk existuje vizuálněmotoricky, a proto můžeme několik jednotek produkovat (i vnímat) v jediném okamžiku (dobře je to patrné na komponentech znaku), mluvený jazyk má povahu audioorální a realizovat současně několik fonémů prostě není technicky možné. U znakového jazyka tedy nelze hovořit o linearitě jako takové, nicméně v souvislosti s ním se používá termínu sekvenčnost. I ve znakovém jazyce totiž existuje závazné pořadí prvků, které se týká například kontaktu ruky s různými částmi těla uvnitř jednoho znaku (v ČZJ např. znak PONDĚLÍ, kde se pravá ruka dotkne nejprve čela a potom brady - při obrácení pořadí znak pozbyde významu).

Třetím základním atributem přirozeného jazyka je ZNAKOVOST. Jazyk je systém znaků. (V tomto případě chápeme výraz ?znak? v širším slova smyslu, čili jako něco, co zastupuje něco jiného na základě společné zkušenosti účastníků komunikace, nikoliv jako znak znakového jazyka.) Aby znaky mohly plnit svou funkci, musejí být přístupné smyslům. Odpůrci znakového jazyka považují za jediný orgán umožňující produkci jazyka mluvidla a za jediný smysl umožňující vnímání jazyka sluch. Nedůvěra k vizuálněmotorickému kanálu znakového jazyka je podmíněna etnocentrismem slyšící většiny. Vše, co je jiné, však ještě nemusíme odsuzovat jako ?divné?, ?špatné?, či ?primitivní?! Jazykové znaky musejí být dále konvenční a odlišitelné od jiných znaků v systému. O existenci těchto vlastností u znaků znakového jazyka snad není nutné pochybovat. Problém nastává u požadavku arbitrárnosti znaku. Vyjdeme-li z Peircovy klasifikace znaků, můžeme konstatovat, že většina znaků mluveného jazyka patří mezi symboly, zatímco ve znakovém jazyce převažují ikony, tedy znaky, jejichž vehikulum je podobné objektu. Rozhodně nelze tvrdit, že ve znakovém jazyce existují pouze ikony. Mezi typy znaků v mluveném a znakovém jazyce je jen jiný poměr. Dlouhodobé výzkumy navíc ukázaly, že ikonické znaky znakového jazyka postupem času ztrácejí svůj charakter a mění se na symboly. V poslední době se vůbec od termínu ikoničnost ve znakovém jazyce upouští a mluví se spíše o vizuální motivovanosti znaků. Například britští lingvisté uvádějí, že v britském znakovém jazyce zhruba 50% znaků vychází z objektu nebo děje, který označují. Vizuální motivovanost znaků znakového jazyka má opět kořeny ve vizuálně-motorickém způsobu existence tohoto jazyka, stejně jako výše zmíněná simultánnost.

Další typickou vlastností přirozeného jazyka je PRODUKTIVNOST, čili schopnost z omezeného souboru prostředků za pomoci omezeného počtu pravidel jejich kombinování vytvářet nekonečné množství spojení. Zdá se, že znakový jazyk jde v jistém smyslu v produktivnosti dokonce ještě dále než jazyk mluvený. Má totiž jednak slovní zásobu pertifikovanou (tzv. ?frozen forms?), tj. znaky, jejichž podoba je ustálena a v aktuálním použití se nemění, a jednak slovní zásobu produktivní. Jedná se o jistý repertoár prostředků, které lze libovolně skládat. Mluví tedy ve svém aktuálním projevu znaky přímo ?vytváří?.

Tato vlastnost znakového jazyka (mj.) způsobuje, že nemůžeme vždy očekávat dvojici jedno slovo = jeden znak, ale totéž slovo lze ve znakovém jazyce vyjádřit různě, aniž by to jakkoliv ubíralo na kvalitách obou jazyků.

Jako každý přirozený jazyk i znakový jazyk je schopen vyjádřit minulost, budoucnost, podmínku apod. Sdělení ve znakovém jazyce lze oddělit od 'tady a teď?', znakový jazyk je SVÉBYTNÝ.

Poslední rys přirozeného jazyka, o kterém se zde chci zmínit, je HISTORICKÝ ROZMĚR. Znakový jazyk je mateřským jazykem neslyšících dětí narozených neslyšícím rodičům. Výzkumy potvrdily, že osvojování znakového jazyka u neslyšícího dítěte z neslyšící rodiny probíhá zhruba ve stejných fázích jako osvojování mluveného jazyka slyšícím dítětem ve slyšící rodině, jen první 'skutečné' znaky se podle některých studií objevují dříve než první 'skutečná' slova, neboť dítě je dříve schopno ovládat pohyby rukou než pohyby mluvidel. Ontogenetický vývoj znakového jazyka je tedy adekvátní ontogenetickému vývoji mluveného jazyka. Znakový jazyk podléhá též vývoji fylogenetickému. V americkém znakovém jazyce se například ukázalo, že znaky jeví dlouhodobou obecnou tendenci k posunu z okrajových částí znakovacího prostoru do jeho centra a také tendenci ke změně dvojrůžných znaků na jednorůžné. Můžeme rovněž sledovat rozdíl v lexiku jednotlivých generací. I v ČZJ existují znaky, které používá jen starší generace, zatímco generace mladší má pro týž význam jiný znak (platí to např. u znaků JAK nebo MĚSTO).

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá (jak doufám), že znakový jazyk je skutečně přirozený jazyk, nikoliv umělý systém či snad dokonce změt' posunků bez systému. Jednotlivé národní znakové jazyky vznikaly dlouhodobým vývojem a jsou si díky podobným gramatickým rysům mnohem blíže než každý národní znakový jazyk s národním mluveným jazykem v té které zemi. Nelze se domnívat, že existuje jeden univerzální znakový jazyk, což je velmi častý omyl lidí nezasvěcených do této problematiky, a nelze se také ptát, proč se Neslyšící z celého světa nedomluví/nedomluvili na společném jazykovém kódu, 'když by to pro ně přece bylo mnohem jednodušší'. Každý Neslyšící je právem hrdý na svůj národní znakový jazyk, který ho spojuje s kulturní komunitou Neslyšících v jeho zemi a který je součástí jeho vlastní identity. Tak jako existují různé mluvené jazyky, ačkoliv mluvidly jsme vybaveni všichni stejně, existují a budou existovat různé jazyky znakové, i když při produkci všechny používají ruce, mimiku a pozice hlavy a horní části trupu.

Cesta za emancipací každého národního znakového jazyka je lemována pomníčky mýtů, pověr a polopравd, které hlásají primitivnost vizuálněmotorického kanálu, absenci gramatiky, nedostatečnost slovní zásoby, neschopnost plnit všechny jazykové funkce apod. Český znakový jazyk se na svou cestu vydal poměrně nedávno a nezbyvá než doufat, že vždycky budou existovat lidé, kteří pomohou ony pomníčky stavět.

<http://ds.fox1.cz/?module=ad&arid=13>

Fonetika a fonologie znakového jazyka

Autor: Petra Bímová

Datum publikování: 16.2.2004

Bibliografie: Bádání o jazycích a literaturách, ÚČJTK FF UK, Praha 2002, s. 193 - 195.

Článek předkládá důkaz existence fonologické roviny ve znakovém jazyce, který byl poprvé podán na počátku 60. let 20. století americkým lingvistou W. Stokoe. Dále je zde stručně představen americký a český systém notace znaků, resp. jejich manuálních komponentů.

Abstrakt v cizím jazyce

Petra Bímová: FONETIKA A FONOLOGIE ZNAKOVÉHO JAZYKA

Až do počátku 60. let 20. století byl znakový jazyk považován za soustavu ikonických gest bez jakéhokoliv systému. Otázky kolem něj byly převážně didaktického charakteru - vedly se spory o tom, zda znakovat, či neznakovat při výchově a vzdělávání sluchově postižených dětí. Průlom nastal v roce 1960. Tehdy publikoval Američan William C. Stokoe studii s názvem Sign Language Structure. Jednalo se o vůbec první skutečně lingvistickou analýzu znakového jazyka, v tomto případě amerického (ASL - American Sign Language).

Od dob de Saussurova Kursu obecné lingvistiky (1916) se za podstatné rysy přirozeného jazyka považovaly arbitrárnost a dvojí artikulace. Stokoe tyto vlastnosti nachází i ve znakovém jazyce, a staví ho tak na stejnou úroveň jako jazyky mluvené. Ve své studii dokládá, že gesto není totéž co znak, neboť gesto není dále analyzovatelná jednotka. Naproti tomu lze znak (jakožto nejmenší jednotku znakového jazyka, jíž se přiřazuje význam, a tedy srovnatelnou s morfémem, resp. se slovem v mluveném jazyce) rozložit na komponenty, které Stokoe nazývá cherémy (název souvisí s řeckým výrazem pro ?ruku?). Odtud Stokoe odvozuje další termíny - cherologie a cherologická rovina jazyka - které odpovídají termínům fonologie a fonologická rovina jazyka. Od konce 60. let se však i pro znakový jazyk užívá termínů vyhrazených původně pro jazyk mluvený. Vedla k tomu patrně snaha zdůraznit podobnost organizace obou typů jazyků.

Komponenty znaku existují (na rozdíl od komponentů slova) simultánně. To znamená, že nenásledují za sebou, ale vrší se na sebe, takže je můžeme vnímat (i produkovat) v jednom okamžiku. Např. slovo ?muž? se skládá ze tří lineárně řazených fonémů M - U - Ž. Naproti tomu u znaku MUŽ vnímáme (nebo produkujeme) v jednom okamžiku všechny komponenty znaku: Pravá ruka s nataženou dlaní směřující dolů a prsty orientovanými doleva se hřbetem dotýká brady a vykonává krátké pohyby ze strany na stranu.

Stokoe vyděluje tři komponenty znaku: 1) umístění znaku v prostoru (TAB - od ?tabula?), 2) tvar ruky (DEZ - od ?designator?), 3) pohyb ruky v prostoru (SIG - od ?signator?). V každém konkrétním znakovém jazyce jsou tyto komponenty realizovány kvalitativně vymezeným a kvantitativně omezeným souborem prvků, jenž je srovnatelný se souborem fonémů v mluveném jazyce. Stokoe pro ASL uvádí 12 TAB, 19 DEZ a 24 SIG. Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že např. ne každý tvar ruky, který je fyzicky možné vytvořit, figuruje v daném znakovém jazyce, může ovšem figurovat v jiném.

Podobně jako fonémy v mluveném jazyce nenesou komponenty znaku význam samy o sobě, ale jsou schopny význam rozlišovat. Některé znaky tak vytvářejí minimální páry. Např. znaky SPORT a ŘEDITEL se v českém znakovém jazyce liší pouze umístěním znaku v prostoru - SPORT se znakuje u horní části hrudi, kdežto ŘEDITEL u pasu. Znaky PŘÍTEL a VLASTNÍ se shodují ve všech parametrech kromě tvaru ruky, znaky ČEKAT a ŽÍT se od sebe liší toliko pohybem rukou v prostoru. (Takových minimálních párů bychom samozřejmě našli v každém znakovém jazyce nepřeberné množství, uvedla jsem jen tři příklady pro ilustraci.)

Potřeba nějak zachytit, fixovat znaky vedla Stokoeho k vytvoření systému symbolů pro notaci znakového jazyka - Stokoe's Notation System (SNS). Tento notační systém, obsahující TAB, DEZ a SIG, vyhovuje plně fonologické analýze, avšak fonetickou podobu znaku lze na jeho základě rekonstruovat jen velmi obtížně, proto se v 70. letech začalo uvažovat o dalších komponentech znaku, které by bylo potřebné v zápise zachytit. Jedná se o orientaci dlaně a prstů (ORI), kontakt (CON) a vzájemnou polohu rukou (HA - hand arrangement). Všechny dosud uvedené komponenty znaku se v současné době vyskytují ve většině prací o znakových jazycích, ačkoliv jsou v zápise zohledňovány v různé míře a různým způsobem.

Výzkum českého znakového jazyka (ČZJ) byl zahájen v roce 1993 v Institutu pro neslyšící v Berouně. V jeho rámci byl vyvinut systém notace znaků ČZJ, který vychází ze zahraničních poznatků, z excerptce příruček obsahujících jistý repertoár znaků ČZJ a z excerptce nahrávek komunikace neslyšících. Do zápisu je zahrnuto 1) místo artikulace (TAB), 2) tvar ruky/rukou (DEZ), 3) vztah ruky/rukou k tělu, tj. orientace dlaně (ORI1) a orientace prstů (ORI2), 4) vztah ruky k ruce, tj. vzájemná poloha rukou u znaků artikulovaných dvěma rukama (HA), 5) pohyb/y ruky/rukou (SIG). Pro každý komponent existuje soubor symbolů, pomocí nichž lze zapsat manuální složku všech znaků v ČZJ. Tato notace je (na rozdíl od SNS) v podstatě fonetická, a umožňuje tedy na základě zápisu rekonstruovat skutečnou podobu znaku. Pro zachycení nemanuální složky znaků, která je neméně důležitá, se zatím notační systémy vyskytují pouze v zahraničí.

Příklad notace znaků ČZJ:

ZAJÍMAVÝ -

HNĚDÝ -

Použitá literatura:

Macurová, A.: Jazyk v komunikaci neslyšících. (Předběžné poznámky). Slovo a slovesnost 55, 1994, s. 121 - 132.

Macurová, A.: Proč a jak zapisovat znaky českého znakového jazyka. (Poznámky k diskusi). Speciální pedagogika 6, 1996, č. 1, s. 15 - 19.

Macurová, A. - Homoláčová, I. - Ptáček, V.: Výzkum komunikace neslyšících. Český znakový jazyk. Speciální pedagogika 7, 1997, č. 3, s. 1 - 15.

Stokoe, C. W.: Sign Language Structure. An Outline of the Visual Communication System of the American Deaf. Linstok Press, Burtonsville 1993.

Résumé:

Cílem příspěvku je předložit jeden ze základních důkazů toho, že znakový jazyk je skutečný

plnohodnotný přirozený jazykový systém, srovnatelný s kterýmkoliv jazykem mluveným. Tento důkaz - existenci fonologické roviny ve znakovém jazyce - podal poprvé v roce 1960 americký lingvista W. C. Stokoe, který rozložil znak znakového jazyka na tři komponenty: 1) umístění znaku v prostoru, 2) tvar ruky, 3) pohyb ruky v prostoru. Komponenty znaku nenesou význam samy o sobě, ale jsou schopny jej rozlišovat - některé znaky tak vytvářejí minimální páry. Na rozdíl od mluveného jazyka se komponenty znaku neorganizují lineárně, nýbrž simultánně. Stokoe se zabýval též myšlenkou, jak zachytit znaky znakového jazyka, a vytvořil notační systém vhodný pro fonologickou analýzu. Potřeba možnosti zpětně rekonstruovat fonetickou podobu znaku z jeho zápisu vedla k rozšíření zápisové matrice ze tří položek na šest. Český notační systém byl vyvinut v rámci výzkumu znakového jazyka organizovaného Institutem pro neslyšící v Berouně a obsahuje pět položek: 1) místo artikulace, 2) tvar ruky/rukou, 3) vztah ruky/rukou k tělu, tj. orientaci dlaně a orientaci prstů, 4) vztah ruky k ruce, tj. vzájemnou polohu rukou u znaků artikulovaných dvěma rukama, 5) pohyb/y ruky/rukou.